

Αριστοφάνους *Νεφέλαι*: Ζητήματα αναθεώρησης και παράστασης*

EWEN BOWIE

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ κείμενο της κωμωδίας *Νεφέλαι* του Αριστοφάνη που παραδίδεται από τα μεσαιωνικά χειρόγραφα δεν είναι αυτό που παρουσιάστηκε στον δραματικό αγώνα των Μεγάλων Διονυσίων του 424/23 π.Χ. (έτος πρώτης διδασκαλίας των *Νεφελών*), αλλά αποτελεί κατ' ουσίαν μια αναθεωρημένη μορφή του αρχικού κωμικού κειμένου. Τη σχέση ανάμεσα στην αναθεωρημένη μορφή που σώζεται και στο έργο που διδάχθηκε το 424/23 πραγματοποιήθηκε σε 18 σελίδες ο Kenneth Dover στην εισαγωγή του υπομνήματός του στις *Νεφέλες* το 1968. Από εκείνη τη χαρακτηριστική για την ακρίβεια, τη λογική και τη σαφήνιά της πραγμάτευση, η οποία ελάμβανε σχολαστικά υπ' όψιν της την προηγούμενη βιβλιογραφία, προέκυπταν κάποια εκ πρώτης όψεως ασφαλή συμπεράσματα.

Σύμφωνα με τον ισχυρισμό της αρχαίας *Υποθέσεως* (η οποία προτάσσεται στο κείμενο των *Νεφελών* και αριθμείται με την ένδειξη I από τον Dover (στο υπόμνημά του) και VI από τον Nigel Wilson στη στερεότυπη έκδοση της σειράς της Οξφόρδης του 2007) το σωζόμενο κείμενο δεν αποκλίνει ιδιαιτέρως από εκείνο της παράστασης του 424/23 π.Χ.¹ Από τα διάφορα μέρη του έργου αναθεώρηση ευρύτερης κλίμακας φαίνεται πως υπέστησαν η *παράβασις*, ο κωμικός αγών (η αντιπαράθεση δηλαδή μεταξύ αυτών που οι αρχαίες *Υποθέσεις* και τα χειρόγραφα του έργου ονομάζουν Δίκαιο και Άδικο

* Ευχαριστώ θερμά την Αθηνά Καβουλάκη και τη Λουκία Αθανασάκη για τη μετάφραση της αγγλικής εκδοχής με τίτλο 'Aristophanes' *Clouds*: an agonistic note', υπό δημοσίευση στον τόμο *Agon. Studies in Honor of Ana-Maria Gonzales de Tobia* (edd. C. Fernández & G. Zecchin de Fasano), La Plata.

1 τοῦτο ταῦτόν ἐστι τῷ προτέρῳ ('αυτό είναι το ίδιο με το προηγούμενο'), *hypothesis I* (Dover) = VI (N. Wilson 2007) στίχος 1. Την ίδια παρατήρηση κάνει και ο Storey (1993) απαντώντας στον Korff (1990).

Λόγο) και η τελική σκηνή του εμπρησμού του Φροντιστηρίου του Σωκράτη· ενώ ελάχιστονες αλλαγές θα πρέπει να έγιναν σε όλο το δράμα. Το κείμενο των *Πρώτων Νεφελών* (όπως θα αποκαλώ από 'δώ και στο εξής το έργο του 424/23 π.Χ.) είχε επιβιώσει και ήταν γνωστό κατά την Ελληνιστική περίοδο, πράγμα που μας επιτρέπει να αποδεχτούμε τον ισχυρισμό αυτής της *Υποθέσεως* (η οποία πρέπει να συντάχθηκε τότε). Η άποψη που εκφράζεται εκεί ότι το έργο (στην αναθεωρημένη του μορφή) δεν εντάχθηκε σε κάποιον από τους δραματικούς αγώνες, θα πρέπει να βασίζεται στο γεγονός ότι απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά από τα επίσημα έγγραφα όπου καταγράφονταν οι νίκες στα Διονύσια και στα Λήναια – αν και προφανώς το κίνητρο του Αριστοφάνη για να επιχειρήσει μία τέτοια εκτενή αναθεώρηση του έργου θα πρέπει να ήταν η ένταξή του σε κάποιον δραματικό αγώνα.² Το έργο που σώζεται περιέχει αναφορές στην κωμωδία του Ευπόλιδος *Μαρικός*, καθώς και στον Υπέρβολο, αναφορές που υποδηλώνουν πως η αναθεώρηση θα πρέπει να έγινε μεταξύ 420 και 417 π.Χ.³

Οι περισσότερες από τις παραπάνω εκτιμήσεις είναι ευρύτερα αποδεκτές και δεν έχω πρόθεση να τις αμφισβητήσω. Ωστόσο, λιγότερο ασφαλή φαίνονται δύο αλληλένδετα συμπεράσματα: το πρώτο αξιώνει ότι αν το έργο δεν διδάχθηκε σε κάποια από τις μεγάλες δραματικές εορτές της Αθήνας, τότε το έργο δεν διδάχθηκε καθόλου· ενώ σύμφωνα με το δεύτερο συμπέρασμα η αναθεώρηση θα πρέπει να μην ολοκληρώθηκε ποτέ και άρα, στη μορφή που σώζεται σήμερα, το κείμενο δεν θα μπορούσε να παρασταθεί. Με αφετηρία αυτή τη δεύτερη εκτίμηση, ο Dover προχώρησε σε μία παρατήρηση, που αν αποδεικνυόταν σωστή, θα είχε μεγάλη σημασία: 'ο Αριστοφάνης επέτρεψε σε μία ακατάλληλη για παράσταση και ατελώς αναθεωρημένη μορφή του έργου του... να φύγει από τα χέρια του

2 *ὡς ἂν δὴ ἀναδιδάξει μὲν αὐτὸ τοῦ ποιητοῦ προθυμηθέντος, οὐκέτι δὲ τοῦτο δι' ἦν ποτε αἰτίαν ποιήσαντος* (όπως πράγματι θα περίμενε κανείς, αν ο ποιητής ήταν πρόθυμος να το διδάξει ξανά, αλλά για κάποιο λόγο εντέλει δεν το έκανε'), *hypothesis I* (Dover) = VI (N. Wilson 2007) στίχοι 2-3.

3 Για μια προσεκτική αποτίμηση αυτών των αναφορών βλ. Storey 1993.

και να κυκλοφορήσει ως γραπτό κείμενο. Αυτό το κείμενο δεν θα λειτουργούσε ως υπόμνηση κωμικού θεάματος που παραστάθηκε επί σκηνής, αλλά θα προοριζόταν για αναγνώστες.⁴

I. Διδασκαλία στα Κατ' Αγρούς Διονύσια;

Οι απόψεις των ειδικών σχετικά με τις παραστάσεις τραγωδίας και κωμωδίας εκτός του άστεως των Αθηνών έχουν αλλάξει αρκετά από τότε που ο Dover δημοσίευσε το υπόμνημά του το 1968. Και ο ίδιος, βέβαια, είχε παρατηρήσει ότι το χωρίο του Αισχίνη 1.157 αποτελούσε τεκμήριο για την παράσταση κωμωδιών σε δήμους της Αττικής στα μέσα του 4^{ου} αι.,⁵ όμως είχε επιφυλάξεις για τη χρήση του χωρίου αυτού ως μαρτυρίας για πρωιμότερες πρακτικές. Ωστόσο, την παράσταση αττικών κωμωδιών και τραγωδιών στη Νότιο Ιταλία ήδη από το 400 π.Χ. περίπου την αποδεικνύει μια σειρά από αγγειογραφίες και κυρίως το αγγείο του Τηλέφου, που συζήτησε το 1993 στη ρηζικέλευθη μελέτη του *Comic Angels* ο Oliver Taplin. Επιπλέον, η μελέτη του Eric Csapo του 2007 για τη διοργάνωση παραστάσεων στον δήμο του Πειραιά διεύρυνε τις γνώσεις μας και ενίσχυσε τις ομολογουμένως ισχυρές μαρτυρίες για δραματικούς αγώνες σε δήμους της Αττικής στα τέλη του 5^{ου} αι.

Στις μαρτυρίες αυτές συμπεριλαμβάνεται μία επιγραφή από την Ελευσίνα, που είχε συζητηθεί (μεταξύ άλλων) από τους David Lewis και John Gould στην αναθεωρημένη έκδοση (1968) της μελέτης του Pickard-Cambridge *The Dramatic Festivals of Athens*. Η επιγραφή καταγράφει δραματικές νίκες και συγκεκριμένα αναφέρει ότι έπαθλο για παράσταση τραγωδίας απέσπασε ο Σοφοκλής, ενώ έπαθλο για παράσταση κωμωδίας πήρε ο Αριστοφάνης.

[Γ]νάθις Τιμοκ[ήδ]ο[ς], Ἀ]ναξανδρίδης Τιμα[γ]όρο
χορηγόντες κωμωιδοῖς ἐνίκων·
Ἀριστοφάνης ἐ[δ]ίδασκεν.

4 Dover 1968, xcvi.

5 πρῶν ἐν τοῖς κατ' ἀγροῦς Διονυσίοις κωμωδῶν ὄντων ἐν Κολλυτῶ ('τις προάλλεσ στα Κατ' Αγρούς Διονύσια, ὅταν οἱ κωμωδοὶ διαγωνίζονταν στον Κολλυτό').

έτέρα νίκη τραγωιδούς·
Σοφοκλῆς ἐδίδασκεν.

IG i³ 970 = IG ii² 3090

Ο Γνάθιος του Τιμοκῆδους και ο Αναξανδρίδης του Τιμαγόρου | ἐνίκησαν ως χορηγοί για κωμικό χορό· | διδάσκαλος ήταν ο Αριστοφάνης.
| Άλλη νίκη για τραγικό χορό· διδάσκαλος ήταν ο Σοφοκλής.

Δυστυχώς υπάρχει διαφωνία σχετικά με την ακριβή χρονολόγηση της επιγραφής, όμως εκ πρώτης όψεως οι νίκες που καταγράφονται αποτελούν ένδειξη για έναν δραματικό αγώνα που πραγματοποιήθηκε πριν από τον θάνατο του Σοφοκλή. Ως εκ τούτου, η πιο πρόσφατη έκδοση της επιγραφής εκλαμβάνει ως ανώτερο όριο χρονολόγησης της το 426 π.Χ., ενώ ως κατώτερο το 406 π.Χ.

Πέραν από τις ενδείξεις που περιλαμβάνουν ύπαρξη θεάτρου στον Πειραιά (εν χρήσει ήδη από το 411 π.Χ.),⁶ τέλεση διονυσιακής πομπής και παραστάσεων κωμωδίας και τραγωδίας στον Πειραιά (σύμφωνα με τον Δημοσθένη 21.10)⁷ και δραματικούς αγώνες στην Ελευσίνα (όπως αναφέρθηκε παραπάνω), η επιγραφική ενισχύει τις μαρτυρίες για παραστάσεις κωμωδίας και ίσως τραγωδίας και στο δήμο Αιξωνής.⁸ Επιπλέον, αφιερωματική επιγραφή ενός χορηγού με το όνομα Σωκράτης που χρονολογείται στα 440 και ανακαλύφθηκε το 1954 στη Βάρκιζα, στον αρχαίο δήμο Αναγυρούντος, πανηγυρίζει νίκη σε αγώνες τραγωδίας με ποιητή ούτε λίγο ούτε πολύ τον ίδιο τον Ευριπίδη. Ορισμένοι συνδέουν τη νίκη αυτή με δραματι-

6 ἐς τὸ πρὸς τῇ Μουνιχίᾳ Διονυσιακὸν θεάτρον ἐλθόντες καὶ θέμενοι τὰ ὄπλα ἐξεκκλησίασαν (‘πήγαν στο θέατρο του Διονύσου στη Μουνιχία, απέθεσαν τα όπλα και έκαναν συνέλευση’), Θουκ. 8.93.1.

7 ὅταν ἡ πομπὴ ἢ τῷ Διονύσῳ ἐν Πειραιεὶ καὶ οἱ κωμῳδοὶ καὶ οἱ τραγωδοὶ (‘ὅταν γίνεται ἡ πομπή προς τιμῆν του Διονύσου στον Πειραιά και οι παραστάσεις κωμωδίας και τραγωδίας...’). Είναι δύσκολο να αποφασίσει κανείς τι βαρύτητα να δώσει σε μια ιστορία που παραδίδει ο Αιλιανός, *Varia Historia* 2.13, σύμφωνα με την οποία ο Σωκράτης παρακολουθεί μια παράσταση ενός έργου του Ευριπίδη στον Πειραιά.

8 Τιμώμενοι χορηγοί: IG ii² 1198 για το έτος 326/25 π.Χ., IG ii² 1200 για το έτος 317/16 π.Χ. και SEG 36.186 για το 312/11 π.Χ.

κούς αγώνες σε κάποιο δήμο της Αττικής, ωστόσο ο Peter Wilson, που υιοθετεί προηγούμενη άποψη του Whitehead, θεωρεί – και ίσως έχει δίκιο – ότι η αφιέρωση αυτή μαζί με άλλες ανάλογες διατρανώνουν στους δήμους νίκες που πραγματοποιήθηκαν σε δραματικούς αγώνες του άστεως.⁹ Η αρχαιολογική σκαπάνη έχει φέρει στο φως θέατρα και σε άλλους δήμους της Αττικής και συγκεκριμένα στις Αφίδνες, στον Θορικό και – αρκετά πρόσφατα – στις Αχαρνές. Το χωρίο του Αισχίνη που μνημονεύτηκε παραπάνω μαζί με ένα ανάλογο του Δημοσθένη (18.180) προσθέτουν και τον δήμο του Κολλυτού στη λίστα των αττικών δήμων του 4^{ου} αι. όπου πραγματοποιούνταν δραματικοί αγώνες τραγωδίας και κωμωδίας.

Η χρήση των θεάτρων των Αφιδνών και του Θορικού για θεατρικές παραστάσεις τον 5^ο αι. παραμένει θέμα αμφιλεγόμενο. Κατά τη γνώμη μου, όμως, η υπόθεση για τη χρήση των θεάτρων αυτών ενισχύεται από τα τεκμήρια που έχει συγκεντρώσει ο Goette (στον Peter Wilson, 2007) για το μέγεθος του θεάτρου του Διονύσου στην Αθήνα, το οποίο πρέπει να ήταν πολύ μικρότερο σε σχέση με παλαιότερους υπολογισμούς. Σύμφωνα με τον Csapo (στον παραπάνω τόμο) ο Goette αποδεικνύει ότι το θέατρο του Διονύσου τον 5^ο αιώνα θα πρέπει να ήταν τραπεζοειδές ως προς το σχήμα και να είχε χωρητικότητα τεσσάρων έως επτά χιλιάδων (4000-7000) θεατών.¹⁰ Όποια κι αν ήταν η κλεισθένεια ιδεολογία αναφορικά με τα εν Άστει Διονύσια ως εορτή για όλους τους Αθηναίους απ' όλους τους δήμους, μονάχα μια μικρή μερίδα Αθηναίων πολιτών θα είχε παρακολουθήσει εκεί παραστάσεις στα Διονύσια ή και στα Λήναια. Ως εκ τούτου, θα υπήρχε μεγάλο ενδιαφέρον εκ μέρους των ποιητών

9 P. Wilson 2000, 131-133· Whitehead 1986, 234: Ο P. Wilson επισημαίνει, ωστόσο, ότι οι Gould και Lewis (στον Pickard-Cambridge 1988 [1968], 361) διατύπωσαν την άποψη ότι το μνημείο μπορεί να είναι ανάθημα για μια νίκη στα Κατ' Αγρούς Διονύσια. Για άλλα δημοτικά αναθήματα με την ευκαιρία νικών σε αστικές εορτές βλ. τη διαφωτιστική πραγμάτευση του P. Wilson 2000, 244-252.

10 Csapo 2007, 97-99. Βλ. επίσης Bowie 1998 όπου διατυπώνω την άποψη ότι η κοινωνικοοικονομική κατάσταση του κοινού του αττικού δράματος δεν παρουσίαζε μεγάλες αποκλίσεις.

που θα ελάμβαναν μέρος στους δραματικούς αγώνες των δύο μεγάλων εορτών στο άστυ, να εντάξουν τα έργα τους και στο πρόγραμμα δραματικών αγώνων στους δήμους της Αττικής κι έτσι να αποκτήσουν μεγαλύτερη φήμη. Στις αρχές του 4^{ου} αι. πολλοί δήμοι της Αττικής θα πρέπει να είχαν εορτές με δραματικούς αγώνες, όπως υπαινίσσεται ο Πλάτων στην *Πολιτεία* (που έχει χρόνο σύνθεσης το 380 π.Χ. περίπου, αλλά δραματικό χρόνο μεταξύ 432 και 404 π.Χ.) περιγράφοντας τους *φιλοθεάμονες*: *ὥσπερ δὲ ἀπομεισθωκότες τὰ ὠτὰ ἐπακοῦσαι πάντων χορῶν περιθέουσι τοῖς Διονυσίοις οὔτε τῶν κατὰ πόλεις οὔτε τῶν κατὰ κώμας ἀπολειπόμενοι* ('σα να είναι τα αυτιά τους μισθωμένα στην παρακολούθηση όλων των χορικών παραστάσεων, τρέχουν από Διονύσια σε Διονύσια, χωρίς να αφήνουν ούτε τις γιορτές στις πόλεις ούτε στα χωριά', *Πολιτεία* 475b).

Υπό το φως των παραπάνω στοιχείων, η απουσία κάποιας καταγραφής για διδασκαλία των αναθεωρημένων *Νεφελών* σε αστικές δραματικές εορτές με βάση τα αρχεία της πόλεως των Αθηνών δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι το έργο δεν παραστάθηκε ποτέ. Οι σωζόμενες επιγραφικές πηγές για δραματικές εορτές στους δήμους της Αττικής είναι ελάχιστα κι έτσι είναι απίθανο να βρεθεί κάποιο κείμενο που να τεκμηριώνει ότι το έργο παραστάθηκε στους δραματικούς αγώνες κάποιου αττικού δήμου. Θα ήταν όμως συνετό να μην αποκλείαμε την πιθανότητα να είχε όντως παρασταθεί σε κάποιον δήμο.

Δύο σενάρια θα μπορούσε κανείς να φανταστεί:

(α) είτε ο Αριστοφάνης *ἤτήσατο χορὸν* για διδασκαλία των αναθεωρημένων *Νεφελών* στα εν Ἄστει Διονύσια ή στα Λήναια και ο *ἄρχων βασιλεὺς* απέρριψε την αίτηση, με το αιτιολογικό ότι επρόκειτο ουσιαστικά για το ίδιο έργο του 424/23 π.Χ. (*τοῦτο ταύτόν ἐστι τῷ προτέρῳ...*) – και σε αυτό το σημείο ο Αριστοφάνης πρέπει να αποφασίζει να το εισαγάγει στο διαγωνιστικό πρόγραμμα κάποιου δήμου·

(β) είτε αποφασίζει εξ αρχής την ένταξη του έργου στις δραματικές εορτές κάποιου δήμου.

Μήπως κάποιο από τα παραπάνω σενάρια θα μπορούσε να αποκλειστεί, επειδή το αναθεωρημένο κείμενο έτσι όπως έχει δεν θα μπορούσε να παρασταθεί;

Εδώ η επιχειρηματολογία έχει να κάνει με δύο ειδών ζητήματα: α) αναχρονισμών & β) δραματουργίας.

II. Αναχρονισμοί;

Το επιχείρημα περί αναχρονισμών δεν είναι τόσο ισχυρό όσο το παρουσίασε ο Dover. Είναι σαφές από το σωζόμενο κείμενο ότι ενώ η κυρίως παράβασις (οι στίχοι 518-562) αποτελεί νέο τμήμα και μάλιστα σε ένα μέτρο που δεν απαντά σε άλλα σωζόμενα έργα ή αποσπάσματα του Αριστοφάνη (είναι όμως ίσως πιο συχνό στον Εύπολι και γι' αυτό ονομάζεται από τους αρχαίους μετρικούς 'Ευπολίδειο'),¹¹ το επόμενο επιρρηματικό τμήμα της παράβασης (οι στίχοι 563-626) προέρχεται σχεδόν με βεβαιότητα αυτούσιο από τις 'Πρώτες Νεφέλες'. Άρα, το *hinc et nunc* υπολογίζεται (από τον Dover και άλλους) στα 424/23 π.Χ., όταν ο Κλέων ήταν ακόμα εν ζωή και ενεργός στην πολιτική σκηνή της Αθήνας.

Από τις δύο αναφορές στον Κλέωνα η πρώτη δεν προβληματίζει, αφού εντάσσεται σε αφήγηση για το παρελθόν (στ. 581-89): οι Νεφέλες με τη χορική τους ταυτότητα επιδεικνύουν τη διάθεσή τους να ευεργετήσουν την πόλη των Αθηνών, ανακαλώντας αφενός την κακοκαιρία που μηχανεύτηκαν να στείλουν, όταν ο Κλέων διεκδικούσε να εκλεγεί στο αξίωμα του ενός από τους δέκα στρατηγούς (εκλογή που θα πρέπει να έγινε όχι πολύ πριν από την παράσταση των 'Πρώτων Νεφελών'), και αφετέρου συνδέοντας αυτό το γεγονός με εκλείψεις του ήλιου και της σελήνης.¹² Παρ' όλα αυτά (ισχυρίζονται οι Νεφέλες), οι Αθηναίοι προχώρησαν και εξέλεξαν τον

11 Βλ. Dover 1968, 164-165.

12 Ο Dover, πεπεισμένος από τον Mayor (1939), αμφιβάλλει (στρεψόδικα) για την ύπαρξη οποιασδήποτε σχέσης ανάμεσα στην έκλειψη της σελήνης στις 29 Οκτωβρίου 425 και της έκλειψης ηλίου στις 21 Μαρτίου 424, μετά βεβαιότητας εντός του έτους κατά το οποίο ο Κλέων θα επεδίωκε να εκλεγεί στρατηγός για το 424/23, ακόμα και αν οι εκλείψεις δεν συνέπιπταν χρονικά με την ίδια την εκλογή.

Κλέωνα. Αυτό, όμως, είναι εξίσου αληθινό, ιστορικά ενδιαφέρον και σχετικό με την αυτοπροβολή του ίδιου του Αριστοφάνη ως δριμύτατου επικριτή του Κλέωνα τόσο για τα έτη 420-418, όσο και για τα χρόνια που ζούσε ακόμα ο Κλέων.

Η δεύτερη αναφορά στον Κλέωνα εγείρει πράγματι ερωτηματικά. Συνεχίζοντας ο Χορός την παραπάνω συζήτηση, υποστηρίζει (στ. 591-94): αν ο Κλέων κριθεί ένοχος για δωροδοκία και κλεψιές και τιμωρηθεί, τότε η πόλη θα επιστρέψει σε κατάσταση ευημερίας.

Τέτοια δίκη, όμως, και τιμωρία προφανώς είναι αδύνατη μετά τον θάνατο του Κλέωνα το 422. Μήπως θα έπρεπε, άρα, να είχε αλλάξει αυτούς τους στίχους ο Αριστοφάνης; [Σημειώνω ότι ο Αριστοφάνης δεν είχε την επιλογή να παραλείψει απλώς τους στίχους, αφού είκοσι στίχοι στο *επίρρημα* της παράβασης είναι απαραίτητοι για να υπάρχει αντιστοιχία με τους είκοσι στίχους στο *αντεπίρρημα* (607-626)]. Όπως θα δούμε, δύο παρόμοιες υποθέσεις υποδεικνύουν ότι ο Αριστοφάνης ίσως να μην έκρινε επιβεβλημένη την αλλαγή των στίχων.

Πρώτον, η πολεμική του Αριστοφάνη κατά του Κλέωνα δεν σταμάτησε με τον θάνατο του Κλέωνα το 422 π.Χ. Στους *Βατράχους* του 405 π.Χ. βάζει μια λαϊκή γυναίκα να επικαλείται τον Κλέωνα ως προστάτη της (*Βα.* 566 και εν συνεχεία 577). Με βάση αυτήν την ανάλογη περίπτωση που έρχεται 15 χρόνια αργότερα, ο Αριστοφάνης ίσως να μην είχε διστάσει να αφήσει ένα ‘καρφί’ κατά του Κλέωνα στο *επίρρημα* των αναθεωρημένων *Νεφελών*, για να διασκεδάσει το κοινό του.

Δεύτερον, σε μία κωμωδία του 423/22 π.Χ., τους *Σφήκες*, ο Αριστοφάνης παρουσιάζει τους κλεωνόφιλους γέροντες του Χορού να περιμένουν πως ο Λάχης θα προσαχθεί σε δίκη (*ώς ἔσται Λάχητι νυνί*, 240), σχετιζόμενη προφανώς με την όλη διαγωγή του στη Σικελία. Η αποστολή του Λάχη στη Σικελία έληξε το 425 π.Χ.:¹³ εάν υπήρχε

13 Ο Λάχης εστάλη στη Σικελία να βοηθήσει τους Λεοντίνους το 427/26 (Θουκ. 3.86.1) και παρόλο που ο συστρατηγός του Χαροιάδας σκοτώθηκε, η εκστρατεία είχε κάποιες επιτυχίες (3.90.2· 3.103.3), προτού να τον διαδεχθεί ο Πυθόδωρος το 425 (3.115.6). Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει γιατί εστάλη ο Πυθόδωρος να τον διαδεχθεί, αλλά ο Λάχης εξακολούθησε να διαδραματίζει εξέχοντα

προσαγωγή σε δίκη (και δεν γνωρίζουμε πως υπήρχε), θα είχε πραγματοποιηθεί πριν από την παραγωγή των *Σφηκών* στα Λήνια του 423/22.¹⁴ Το *hinc et nunc* του Χορού στην ορχήστρα δεν ταυτίζεται με το *hinc et nunc* των θεατών στο θέατρο. Αυτό που είναι μέλλον για τους πρώτους μπορεί να είναι παρελθόν για τους δεύτερους.

III. Δραματοουργία

Το μόνο σημείο του κειμένου για το οποίο ο Dover είχε υποστηρίξει πως δεν μπορούσε να παιχτεί έτσι όπως έχει στην αναθεωρημένη του μορφή είναι οι στίχοι 888-892.¹⁵ Ο Στρεψιάδης παρουσιάζει τον Φειδιππίδη στον Σωκράτη, για να διδαχθεί τους δύο Λόγους, τον Δίκαιο και τον Άδικο, ή αν όχι και τους δύο, τουλάχιστον τον

ρόλο στην αθηναϊκή πολιτική σκηνή (πβ. 5.19.1- 5.24.2· 5.61.2) μέχρι τον θάνατό του στη μάχη της Μαντινείας. Ο Mayor (1939, 48) διατύπωσε την άποψη ότι ο Λάχης επανεξελέγη το 426/25 και ότι η ετήσια θητεία του απλώς έληξε όταν αντικαταστάθηκε από τον Πυθόδωρο την άνοιξη του 425.

- 14 Εκτός από τους *Σφήκες* και τα αρχαία σχόλια στους *Σφήκες* δεν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες για δίωξη του Λάχη. Τα σχόλια στον στίχο 240 στους κώδικες VLh και στην έκδοση του Άλδου ενισχύονται, μέσω του Δημήτριου (πιθανώς του μαθητή του Ζηνόδοτου), από την άποψη του Φιλόχορου ότι οι διάδοχοί του Σοφοκλής και Πυθόδωρος 'επίσης' τιμωρήθηκαν, αλλά ο ισχυρισμός τους ότι ο Λάχης ανακλήθηκε για να προσαχθεί σε δίκη, που αναφέρεται στους *Σφήκες* (στ. 240) είναι απλώς εικασία (εϊκός γούν...). Αντλώ το κείμενο των σχολίων από το *TLG*, που βασίζεται στην έκδοση του Koster, Groningen 1978: ως τοῦ Κλέωνος εἰς δίκην ἐπαγαγόντος τὸν Λάχητα τοῦτό φησιν [LhAld], στρατηγήσαι δὲ [VALd: ο L και ο h παραδίδουν 'γάρ'] αὐτὸν φησι Δημήτριος ἐπὶ ἄρχοντος Εὐκλέους [VLh] πρὸ τριῶν ἐτῶν εἰς Σικελίαν πεμφθέντα μετὰ νεῶν Λεοντίνους βοηθήσοντα· οἱ δὲ περὶ τὸν Φιλόχορον διαδέξασθαι αὐτὸν φησι Σοφοκλέα καὶ Πυθόδωρον, οὓς καὶ φυγῆ ζημιωθῆναι. εἰκὸς γοῦν μετακληθῆναι αὐτὸν ἐπὶ τὴν κρίσιν, ἧς νῦν ὁ κωμικὸς μνημονεύει [VLhAld] ('Το λέει αυτό βασιζόμενος στο ότι ο Κλέων προσήγαγε τον Λάχητα σε δίκη [LhAld], αλλά [VALd: L και ο h παραδίδουν 'γάρ'] ο Δημήτριος λέει ότι η θητεία του ως στρατηγού ήταν όταν άρχοντας ήταν ο Ευκλής [VLh] τρία χρόνια προτού σταλεί στη Σικελία με στόλο για να βοηθήσει τους Λεοντίνους· και ['αλλά;'] ο Φιλόχορος και άλλοι λένε ότι τον διαδέχθηκε ο Σοφοκλής και ο Πυθόδωρος, οι οποίοι επίσης τιμωρήθηκαν με την ποινή της εξορίας. Σε κάθε περίπτωση είναι πιθανόν ότι αυτός (δηλ. ο Λάχης) ανακλήθηκε για να προσαχθεί σε δίκη, την οποία τώρα ο κωμικός ποιητής μνημονεύει [VLhAld]').

- 15 Dover 1968, xcii-xciii και 208 στον στίχο 887.

Δεδομένου ότι ο ηθοποιός που έχει ως εδώ υποδυθεί τον ρόλο του Σωκράτη, χρειάζεται τώρα για να παίξει τον ένα από τους δύο Λόγους, ο χρόνος που έχει στη διάθεσή του για να αναλάβει τον νέο του ρόλο είναι πολύ περιορισμένος: ο Dover (1968, xciii) υπολογίζει όχι παραπάνω από δέκα δευτερόλεπτα. Ως εκ τούτου, ο Dover αποδέχεται μία παρασελίδια ένδειξη ΧΟΡΟΥ στον κώδικα *Venetus*, που υποστηρίζεται από τα αρχαία σχόλια στους κώδικες *Venetus* και *Estensis*¹⁷ – και ίσως και από την ένδειξη ΧΟΡ(ΟΣ) στον κώδικα *Ravennas* – και ισχυρίζεται πως πρέπει να υπήρχε ένα χορικό τραγούδι στις *Ἐπιπέτες Νεφέλης*, το οποίο θα απομακρύνθηκε στη νέα μορφή του κειμένου που έχουμε: *Ἐπιπέτως το περιεχόμενό του δεν ταίριαζε στην αναθεωρημένη εκδοχή· απομακρύνθηκε, άρα, και καθώς η αναθεώρηση δεν ολοκληρώθηκε, τίποτα δεν μπήκε στη θέση του*.¹⁸

Ο Dover αντιστεκόταν στην ιδέα – και ίσως είχε δίκιο – πως εδώ, γύρω στα 420-18 π.Χ., εμφανίζεται για πρώτη φορά ένδειξη (σε κείμενο προορισμένο για παράσταση) ότι ένα χορικό τραγούδι που απουσιάζει από το γραπτό κείμενο επρόκειτο να συμπεριληφθεί στην παράσταση, φαινόμενο που μαρτυρείται ευρέως στον 4^ο αι. και απαντά ήδη στο κείμενο των *Εκκλησιαζουσών* (στ. 729 & 876). Ωστόσο, όπως και ο ίδιος αναγνωρίζει, ο Wilamowitz φαίνεται πως όντως θεωρούσε ότι το σχόλιο στον στ. 889 των *Νεφελών* ήταν πράγματι η πρώτη σωζόμενη ανάλογη ένδειξη.¹⁹ Ακόμα κι αν δώσουμε

17 Πρόκειται για τα ακόλουθα σχόλια (αντλώ το κείμενο από το *TLG* που βασίζεται στην έκδοση του Koster, Groningen 1974): (889a alpha.) του χοροῦ τὸ πρόσωπον ἐκτέλειπεν, ἐπιγραφὴ δὲ φέρεται “χοροῦ”. *VEBarb RsNr* (889a beta.) ἐπιγραφὴ ἐνταῦθα φέρεται “χοροῦ”, ἐκτέλειπε μέντοι. *ERs* (889a alpha) (“Το μέρος του χορού έχει εκτέσει, αλλά παραδίδεται ο τίτλος ‘του χορού’.” *VEBarb RsNr* (889a beta.) Ο τίτλος ‘για τον χορό’ παραδίδεται εδώ, αλλά έχει εκτέσει’).

18 Dover 1968, xciii.

19 Wilamowitz, *SPAW* 1921, 738, παραπομπή στον Dover 1968, xciii n.1. Η διαμαρτυρία του Dover ότι ‘δεν μπορεί να αντληθεί ασφαλές συμπέρασμα γενικά για την πρακτική τον 5^{ον} αι. από ένα ημιτελώς αναθεωρημένο έργο’ δυστυχώς προϋποθέτει την ορθότητα της ερμηνείας (από τον Dover) μιας από τις κύριες μαρτυρίες του για ημιτελή αναθεώρηση.

στην παρασελίδια ένδειξη (και τα σχετικά αρχαία σχόλια) διαφορετικό νόημα απ' αυτό που δίνουμε στις ανάλογες ενδείξεις στους στίχους 729, 876 κ.ε. των *Εκκλησιαζουσών*, θα ήταν παράτολμο να συνδέσουμε την ένδειξη αυτή με τις 'Πρώτες Νεφέλες' και να πρέπει να υποθέσουμε πως η γνώση του κειμένου των 'Πρώτων Νεφελών' σε αυτό το σημείο του έργου είχε κατά κάποιον τρόπο διηθηθεί μέσα από τα υπομνήματα και την αρχαία σχολιαστική παράδοση, για να εμφανιστεί ως παρασελίδια σημείωση στον κώδικα V. Εξίσου πιθανόν θεωρώ πως θα ήταν να είχε ακολουθήσει ανάλογη πορεία σκέψης με τον Dover ένας αρχαίος ή βυζαντινός λόγιος ή αντιγραφέας και να είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι ένα χορικό άσμα θα ήταν αναμενόμενο, αν όχι απαραίτητο, σε αυτό το σημείο.

Εναλλακτικά – όπως έχει υποστηρίξει ο Revermann – η ένδειξη για χορικό σε αυτό το σημείο (που ανάγεται κατά τον Revermann στον αρχαίο μετρικό Ηλιόδωρο) θα πρέπει να εκληφθεί ως απόδειξη ότι κάποιο χορικό κομμάτι υπήρχε σε αυτήν τη θέση στο κείμενο των αναθεωρημένων *Νεφελών* και εξέπεσε – χορικό που ίσως περιελάμβανε εικονοποιία κοκκορομαχίας, γεγονός που θα έδινε μία εξήγηση για τις αναφορές των αρχαίων σχολίων σε κοκκορομαχία και την ανθρωπομορφική παρουσίαση των δύο Λόγων στο έργο μας.²⁰ Επίσης, θα έπρεπε ίσως να αναρωτηθούμε μήπως η παρασελί-

20 Revermann 2006, 213-217. Η σημείωση του σχολιαστή στο 889d στους κώδικες *Venetus* και *Estensis* 'ότι βρήκε 'χοροῦ' στο χειρόγραφο μαζί με μια διπλή (<), που δηλώνει αλλαγή του μέτρου, συνοδευόμενη από μια κορωνίδα (C), που δηλώνει το τέλος μιας δομικής ενότητας, δεν αποδεικνύει, όπως ισχυρίζεται ο Revermann (2006, 214), ότι το σημείο ανάγεται στον Ηλιόδωρο, στον οποίο αποδίδει η *subscriptio* του *Venetus* τα κριτικά σημεία και την κωλομετρία. Στο κείμενό μας, όπως έχει παραδοθεί, έχουμε και το τέλος μιας δομικής ενότητας και την αλλαγή μέτρου (από ιαμβικό τρίμετρο σε αναπαιστικό δίμετρο) και θεωρητικά είναι πιθανόν ότι τα κριτικά σημεία του Ηλιόδωρου επισήμαιναν ακριβώς αυτά, όπως πράγματι προτείνει ο αρχαίος σχολιαστής (αντλώ το κείμενο του σχολίου στο 889d από το *TLG*, που βασίζεται στην έκδοση του Koster, Groningen 1974): χῶρει δευρί ERs: διπλή και κορωνίς αποχωρησάντων τῶν ὑποκριτῶν. VEBarb Rs μέλος δὲ τοῦ χοροῦ οὐ κείται, ἀλλὰ γέγραπται μὲν ἐν μέσῳ "χοροῦ". καὶ ἔπεται ἐν εἰσθέσει ἀναπαιστικὸν <ἀμοιβαῖον> τῶν ὑποκριτῶν ("έλα εδώ ERs: μια διπλή και μια κορωνίς, μετά την αποχώρηση των υποκριτῶν VEBarb Rs χορικό άσμα δεν υπάρχει στο κείμενο, αλλά είναι γραμμένο

δια σημείωση υποδεικνύει όχι ότι έπρεπε να υπάρχει χορικό άσμα σε αυτό το σημείο, αλλά ότι τα αναπαιστικά δίμετρα που αποδίδονται στον Δίκαιο Λόγο, σύμφωνα με τα χειρόγραφα, θα πρέπει να αποδοθούν στον χορό ως μία μορφή *κατακελευσμού*.

Με δεδομένη την αβεβαιότητα σχετικά με την ορθή ερμηνεία της παρασελίδας ένδειξης ΧΟΡΟΥ στον κώδικα *Venetus*, ας επιστρέψουμε στο κείμενο που έχουμε και ας εξετάσουμε τη δική του παραστασιμότητα. Πρώτα-πρώτα, χρειάζεται να αναλογιστούμε τη χρήση των αναπαιστικών διμέτρων, του μέτρου των στίχων 889-948. Αυτό είναι ένα μέτρο για τμήματα που συνήθως άδονται (όπως θα πρέπει να γινόταν κι εδώ) με τη συνοδεία της μουσικής του αυλού.²¹ Ωστόσο, δεν μπορούμε να ξέρουμε αν πριν από τη φωνητική εκτέλεση των υποκριτών υπήρχε μία καθαρά οργανική εκτέλεση από τον αυλό (όπως συνέβαινε κάποιες φορές) που θα έδινε στους υποκριτές τον ρυθμό και τον τόνο. Τα δέκα δευτερόλεπτα, όμως, του Dover είναι μάλλον εντελώς άστοχη υπόθεση.

Αλλά ακόμα και αν η δράση προχωρούσε με τόσο ταχύ ρυθμό, πώς ήθελε άραγε ο Αριστοφάνης να φανταστούμε αυτήν την ένθετη σύντομη σκηνή του *αγώνος* των δύο Λόγων; Στο πλαίσιο των ψυχαγωγικών σκηνοθετικών συμβάσεων τα κοστούμια και τα αξεσουάρ των 'αφηρημένων' Λόγων θα αναδείκνυαν – με διάφορους τρόπους – τους ρόλους του *Κρείττονος* (Δίκαιου) και του *Ήττονος* (Αδικου) Λόγου που διαδραμάτιζαν αντίστοιχα, και ταυτοχρόνως θα ανακαλούσαν την *Αρετή* και την *Κακία* των *Ωρών* του Πρόδικου, που είχε πιθανώς απαγγελθεί ή δημοσιευτεί πρόσφατα, όπου ο Ηρακλής είχε να επιλέξει ανάμεσα στους τρόπους ζωής που προσέφεραν αυτές οι προσωποποιημένες αφηρημένες έννοιες.²² Αλλά πώς έπρεπε το κοινό να φανταστεί τον Σωκράτη ως σκηνοθέτη του *αγώνος* στο

ανάμεσα στους στίχους 'χοροῦ' [χορού]. Και ακολουθεί, ένθετο, ένα αναπαιστικό <αμοιβαίο> τραγούδι των υποκριτών").

21 Για τη σημασία του αυλητή στις αθηναϊκές δραματικές παραστάσεις βλ. Wilson (2000, 68-69) με αναφορές σε άλλες πραγματεύσεις στη σημ. 83.

22 Ξεν. *Άπομν.* 2.1.21-34. Η άποψη ότι οι *Ωρες* του Πρόδικου είχαν πρόσφατα δημοσιοποιηθεί είναι βεβαίως εικασία η οποία, ωστόσο, ενισχύεται από το γεγονός ότι το 424/23 ο ανταγωνιστής του Αριστοφάνη που αναδείχθηκε νικητής, ο Κρατίνο, φαίνεται ότι είχε επίσης προσαρμόσει αυτό το σχήμα στην *Πυτίνη* του.

Φροντιστήριο, το οποίο ο Αριστοφάνης είχε σε γενικές γραμμές αποδώσει με ρεαλιστικούς όρους; Καθώς τον Δίκαιο και τον Άδικο Λόγο θα τους υποδύονταν (αναγκαστικά) υποκριτές, ο *θεατής*, που θα προσελάμβανε το έργο με ρεαλιστικούς όρους επίσης, θα έπρεπε να φανταστεί ότι δύο μέλη του Φροντιστηρίου ενδύθηκαν τους χαρακτήρες των δύο *Λόγων* στη σκηνή της αντιπαράθεσης. Δεδομένου ότι από την αρχή ως το τέλος του έργου τόσο η συμπεριφορά όσο και η διδασκαλία του Σωκράτη ευθυγραμμίζονται συστηματικά με τις θεωρίες του *Ήττονος* (ή Άδικου) *Λόγου*,²³ ο Αριστοφάνης θα είχε σίγουρα θεωρήσει πολύ εύστοχη επιλογή να βάλει τον Σωκράτη να υποδυθεί τον Άδικο Λόγο. Αν έτσι οραματίστηκε ο δραματουργός τα δρώμενα στη σκηνή του Φροντιστηρίου, γιατί να μην κάνει και το επόμενο, μικρό, βήμα και να μη βάλει τον υποκριτή που υποδύεται τον Σωκράτη να αναλάβει τον ρόλο του *Ήττονος* Λόγου πάνω στη σκηνή, σε δημόσια θέα; Σύμφωνα με αυτήν την υπόθεση – υπογραμμίζω ότι πρόκειται για υπόθεση – ο υποκριτής ο οποίος εκφωνεί την τελευταία φράση του Σωκράτη επί σκηνής (ἐγὼ δ' ἀπέσομαι, 'εγὼ θα φύγω' 887a) δεν χρειάζεται να αλλάξει παρά μόνον το προσωπείο του – σε δημόσια θέα πάνω στη σκηνή, χωρίς να χρειάζεται να εγκαταλείψει τη σκηνή για να το κάνει – προτού τραγουδήσει τους πρώτους στίχους του Άδικου Λόγου, 891-892.²⁴

Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από την κατακλείδα της ένθετης σύντομης σκηνής του *αγώνος*. Μετά την ήττα του Δίκαιου Λόγου και την αυτομόλησή του στο στρατόπεδο του Άδικου (1102-1104), κάποιο δραματικό πρόσωπο ρωτάει τον Στρεψιάδη (ο οποίος είναι μέρος του εσωτερικού ακροατηρίου καθόλη τη διάρκεια των 212 στίχων της σκηνής του Φροντιστηρίου) αν θέλει να είναι δάσκαλος του γιου του ο *Κρείσσων* Λόγος ή ο ίδιος ο ομιλητής:

23 Θεωρώ ότι η ταύτιση προηγείται της σκηνής αυτής (πβ. π.χ. στίχο 99), ενώ αντίθετως ο Revermann (2006, 222) υποστηρίζει ότι 'από αυτό το μέρος του έργου και εξής ο Σωκράτης ταυτίζεται με τον Άδικο Λόγο'.

24 Η υπόθεση αυτή είναι βεβαίως ασυμβίβαστη με την άποψη ότι το κοστούμι του Άδικου Λόγου ανακλούσε με κάποιον τρόπο ή ήταν το έμβλημα ενός τρόπου ζωής που ήταν διαφορετικός από τον 'Σωκράτη' των *Νεφελών*. Όπως γίνεται φανερό, όμως, από την πραγμάτευση του Revermann (2006, 209-211), το κείμενο δεν προσφέρει σχεδόν καμιά ένδειξη σχετικά με το κοστούμι κανενός από τους δύο *Λόγους*.

τί δήτα; πότερα τούτον ἀπάγεσθαι λαβῶν
βούλει τὸν υἱόν, ἢ διδάσκω σοι λέγειν;

Αριστοφάνους *Νεφέλαι* 1105-1106

*Λοιπόν; Θέλεις να επιλέξεις να πάρει αυτός εδώ
τον γιο σου ή να τον διδάξω εγώ να μιλάει για σένα;*

Αυτοί οι δύο στίχοι, όπως και ο στ. 1111 (*ἀμέλει, κομιεῖ τούτον σοφιστήν δεξιόν*, 'πράγματι, θα πάρεις πίσω αυτό το παιδί επιδέξιο σοφιστή'), αποδίδονται στον Σωκράτη από όλα τα χειρόγραφα. Η απόδοση αυτών των στίχων στον Άδικο Λόγο από τους σύγχρονους εκδότες βασίζεται μόνο σε ό,τι μπορεί κανείς να συμπεράνει από μια παρατήρηση στα σχόλια των κωδίκων *Ravennas* και *Venetus*, όπου ο Φειδιπίδης παρουσιάζεται ως 'τῷ ἑτέρῳ παραδοθείς'. Σύμφωνα με τον Dover: 'Ο Σωκράτης είναι εκτός σκηνής και ο υποκριτής που υποδύθηκε τον Σωκράτη, υποδύεται τώρα τον ρόλο του Δίκαιου ή του Άδικου Λόγου. Δεν υπάρχει χρόνος για αλλαγή κοστουμιού, και δεν υπάρχει τυπικός λόγος για να υποθέσουμε ένα χαμένο πλέον χορικό άσμα ανάμεσα στους στίχους 1104 και 1105. Επομένως είναι ο Άδικος Λόγος, όχι ο Σωκράτης...ο οποίος τώρα απευθύνεται στον Στρεψιάδη και αναλαμβάνει τον Φειδιπίδη...Αν ο Σωκράτης δεν είναι εκεί, ο στίχος μπορεί να εκφωνηθεί μόνον από κάποιον άλλον.'

Αυτή η εκ πρώτης όψεως αδαμάντινη λογική αποδυναμώνεται αν υποθέσουμε ότι είναι ορατό στο κοινό ότι ο Σωκράτης υποδύεται τον Άδικο Λόγο. Επιπροσθέτως, ο Dover δεν προσφέρει καμιά εξήγηση για τον λόγο που τα καλύτερα χειρόγραφα μας παραδίδουν λανθασμένη απόδοση των στίχων. Ένας εναλλακτικός τρόπος να φανταστούμε τη σκηνή είναι ότι ο υποκριτής που υποδύεται τον Άδικο Λόγο αποκαλύπτει ή υπενθυμίζει στο κοινό του ότι με ενδο-δραματικούς όρους είναι ο ίδιος ο Σωκράτης που υποδύεται αυτόν τον Λόγο εξαρχής.

IV. Συμπεράσματα

Από τη συζήτηση που προηγήθηκε, είναι προφανές ότι ούτε οι υποτιθέμενοι αναχρονισμοί ούτε η επίσης υποτιθέμενη δραματουργική ανυπερβλήτη δυσκολία μπορούν να αποδειχτούν πέραν

πάσης αμφιβολίας. Το σωζόμενο κείμενο των *Νεφελών* μπορούσε να παιχτεί έτσι όπως έχει. Είναι ίσως πιθανόν να είχε πράγματι συμπεριληφθεί και να είχε παρασταθεί στους δραματικούς αγώνες κάποιου αττικού δήμου και όχι στο άστυ. Πάντως, η ένταξή του στο παραδεδομένο corpus των αριστοφανικών γραπτών κειμένων δεν ακολούθησε πορεία διαφορετική από αυτήν των άλλων έργων. Αναγνώστες φυσικά υπήρχαν στην Αθήνα του τελευταίου τετάρτου του 5^{ου} αι., και μάλιστα πολλών ειδών· ωστόσο δεν χρειάζεται να συμπεράνουμε πως ειδικά γι' αυτούς ετοίμασε και κυκλοφόρησε ο Αριστοφάνης ένα αναθεωρημένο κείμενο των *Νεφελών* του.

Ewen L. Bowie

Ομότιμος Εταίρος του Κολλεγίου Corpus Christi της Οξφόρδης
& Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης
ewen.bowie@ccc.ox.ac.uk

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

- Bowie, E. L. 1998. Le portrait de Socrate dans les *Nuées* d'Aristophane. M. Trédé και P. Hoffmann (επιμ.), *Le rire des anciens*. Παρίσι, 53-66.
- Csapo, E. 2007. The men who built the theatres: *Theatropolitai*, *Theatronai* and *Arkhitektones*. Peter Wilson (επιμ.), *The Greek Theatre and Festivals. Documentary Studies*. (Oxford Studies in Ancient Documents.) Οξφόρδη, 85-105.
- Dover, K. J. 1968. *Aristophanes Clouds edited with introduction and commentary*. Οξφόρδη.
- Kopff, E. C. 1990. The date of Aristophanes' *Nubes* II. *AJP* 111: 318-329.
- Mayor, H. B. 1939. The Strategi at Athens in the Fifth Century. When Did They Enter on Office? *JHS* 59: 45-64.
- Pickard-Cambridge, A. 1988 [1968]. *The Dramatic Festivals of Athens*, 2nd edition revised by J. Gould and D. M. Lewis (1968) with addenda (1988). Οξφόρδη.
- Revermann, M. 2006. *Comic Business: Theatricality, Dramatic Technique, and Performance Contexts of Aristophanic Comedy*. Οξφόρδη.

Storey, I. C. 1993. The dates of Aristophanes' *Clouds* II and Eupolis' *Baptai*: a reply to E. C. Kopff. *AJP* 114: 71-84.

Taplin, O. 1993. *Comic Angels*. Οξφόρδη.

Whitehead, D. M. 1986. *The Demes of Attica, 508/7 - ca. 250 BC*. Πρίνστον.

Wilson, N. G. 2007. *Aristophanis fabulae. Recognovit brevique annotatione critica instruxit*. 2 τόμοι. Οξφόρδη.

Wilson, P. 2000. *The Athenian institution of the Khoregia*. Καίμπριτζ.

_____, (επιμ.) 2007. *The Greek Theatre and Festivals. Documentary Studies*.

(Oxford Studies in Ancient Documents.) Οξφόρδη.

Aristophanes' *Clouds*: An Agonistic Note

EWEN BOWIE

Abstract

THIS PAPER first argues that ancient scholars' view that Aristophanes' revised *Clouds* was never performed, presumably based on its absence from the *didaskaliae* of the Athenian *Dionysia* and *Lenaea*, fails to allow for its possible performance at one of the deme dramatic festivals, some of which are attested as early as the fifth century. It also argues that the view of Dover and others that the text as transmitted *could* not actually be performed, based partly on the apparent need for a choral song at 889, can be countered by a dramaturgical interpretation which has the actor who had been playing Socrates visibly take on the role of the Weaker or Unjust *Logos* for the cameo *agon* between the two *Logoi*.

